

Більчук Н.Л.

ВИРШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЦІЛІСНОСТІ ЛЮДИНИ В „ФІЛОСОФІЇ СЕРЦЯ”

Спрямованість сучасної політики на будівництво демократичного суспільства вимагає підвищеної уваги до найголовнішої теми всієї філософської думки – до людини. Річ у тому, що головним принципом демократичного суспільства проголошується свобода волі та недоторканість особистого простору кожної людини. Всюди засобами масової інформації пропагується абсолютна цінність неповторності, своєрідності та самостійності кожної особистості, тобто базові принципи теорії індивідуалізму. На цьому рівні, що „декларується” сенсом буття сучасної людини, проголошується реалізація власної індивідуальності, прояв особистої позиції, думки, ставлення тощо.

Але дійсність дещо інша. На практиці людина втягнута в соціальні відносини, які сьогодні все більш зводяться до ділових стосунків. Прослідкуємо хоча б за зміною сучасного лексикону. Замість „праця” (російською мовою „дело”), що передбачає взаємодію, співучасть (теорія „общего дела” М.Ф. Федорова) використовується „бізнес”; замість „спільнота”, „товариство” – „корпорація”, і взагалі сама людяність спільної праці поступає місцем працездатності тієї чи іншої групи людей. Показником „вдалого життя” стає престижна робота, яка й зумовлює соціальний статус індивіда й рівень життя взагалі, як матеріального, так і нематеріального. Вважається, що саме робота та соціальний статус надають змогу висловлювати свою думку, відстоювати власну позицію й, взагалі, зумовлюють реалізацію власної індивідуальності та можливість самої свободи людини, тобто тих цінностей, які проголошуються як первинні та абсолютні для демократичного суспільства.

Але чи дійсно це так? Чи дійсно престижна робота та належність до якогось угруповання (корпорації) надають людині свободу, можливість мати та відстоювати свою індивідуальну неповторність? Якщо соціальна людина взагалі має дотримуватись правил етикету соціуму, то, виконуючи роль „ділової людини”, вона повинна ще дотримуватись суворих правил так званого корпоративного етикету. Недаремно сьогодні велика увага приділяється питанням ділової етики, підприємницького етосу, комутативним технологіям тощо. Дослідники бізнес-етики вказують, що разом з вербальним спілкуванням велику роль відіграє й невербальне (одяг, поведінка, стиль мислення). Таким чином, декларуються не тільки поведінка, лексика, одяг, але й хобі, стиль мислення та навіть моральні цінності, які також повинні узгоджуватися із корпоративним етикетом. При цьому дотримання цих правил не рекомендується, а вимагається, є обов’язковим та необхідним. Таким чином, проголошений демократичним суспільством принцип індивідуалізму в дійсності поступається місцем конформізму та стереотипності як поведінки, так і мислення та буття взагалі.

Варто підкреслити, що правила бізнес-етики стосуються не тільки зовнішньої поведінки, одягу, але і внутрішнього світу особистості, принципів та норм її морального буття. Споконвічне прагнення бути „кимось”, індивідуальністю завжди наштовхується на вимоги дотримання правил суспільства, а на сучасному етапі до них ще приєднуються чіткі правила ділової комунікації. У цій ситуації спадає на думку висунута екзистенціалістами теза про абсурдність буття кожної людини, яка „викинута” у цей світ і повинна якимось у ньому жити „тут і зараз”.

Проблема „людина-суспільство” постає як центральна в соціальній філософії

ще у період античності і у різних своїх модусах привертала увагу філософів усіх часів. Залишається вона актуальною і зараз. Соціальна ситуація сьогодення трансформувала її у проблему протиставлення між індивідуалізмом та конформізмом і далі – у проблему розбіжності між тим, що проголошується суспільством, та тим, що існує в дійсності, реально у тому ж суспільстві. Сучасна людина має якось жити між двома протилежностями: проголошеним принципом „бути самим собою” (індивідуалізм) та існуючими вимогами суспільства „бути як всі” (конформізм), що призводить до „роздвоєності свідомості”, до „дуалізму” внутрішнього світу людини. Вирішення проблеми про збереження індивідуальної неповторності особистості, яка залишається собою, незважаючи ні на які свої прояви, „соціальні ролі”, які вона виконує, та вимоги зовнішніх обставин, життєво необхідно для кожної людини. Своєрідне рішення цієї проблеми було запропоновано українською філософською думкою у „філософії серця”, представниками якої були Г.С. Сковорода, П.Д. Юркевич, Б.П. Вишеславцев та інші.

Взагалі питання про втрату індивідуальності стало найголовнішою темою філософії кінця XIX – початку XX століть. Згадаємо хоча б теорію „одномірної людини”, теорію „соціальних ролей” Е. Берна, теорію „смерті автора” Р. Барта і М. Фуко та інші. Але корені інваріантів вирішення цього питання, мабуть, потрібно шукати значно раніше. Ще у Новому часі було народжено концепцію, повз яку не зміг пройти майже жодний напрямок філософії XIX-XX століть. Мається на увазі картезіанство, хоча декому це може здаватися дивним. Традиційно з ім'ям Р. Декарта пов'язують розвиток раціоналізму. Але, крім того, філософія Р. Декарта започаткувала появу таких напрямків ірраціональної філософії, як „філософія життя”, волюнтаризм, екзистенціалізм, „філософія серця” (або кордоцентризм).

Річ у тому, що розглядаючи мислення, Р. Декарт виділяє два його модуси: сприйняття розуму та дію волі. Саме у діях волі сконцентровані бажання, прагнення та сумнів, а саме він є головним джерелом пізнання в системі Р. Декарта. Якщо сумління розглядати тільки як процес, спрямований на знищення забобонів та некритичного ставлення до авторитетів, то воля має руйнівну силу. Але ж воля відповідає також за ствердження, прийняття того чи іншого рішення, що демонструє творчість (креативність) її характеру. У концепції Декарта дія волі не є суто раціональною, логічною процедурою. Вона супроводжує процес пізнання від початку до кінця, а разом з нею й чуттєвий аспект людини, який займає центральне місце в теорії пізнання. Можливо, тому що світогляд Р. Декарта знаходиться під великим впливом середньовічної парадигми, він вважає, що творчо-руйнівна сила волі є головним джерелом омани, яка розглядається як відпадання від істини, шлях до якої висвітлює ясна ідея Бога, тобто „природне світло розуму”. І тому Р. Декарт віддає перевагу все ж таки розуму та раціоналізму.

Своїми роздумами Р. Декарт започаткував розгляд природи пізнання як особисто-психологічного процесу, що й було продовжено його послідовником та критиком Б. Паскалем, для якого суб'єктом волі, інтуїції, і взагалі „внутрішнього почуття” людини стає „серце”, у якого „свої закони, яких розум не знає” (1). З точки зору Б. Паскаля, моральні, релігійні, духовні цінності мають своїм витоком „серце”, яке відає всім, що виходить за межі розуму і логіки, є центром душі та основою людського Я. Таким чином, вже у Паскаля „серце” виступає поняттям філософської рефлексії поки що у галузі гносеології, але це підштовхнуло до появи своєрідного напрямку у вітчизняній філософії – „філософії серця”. Запропонований мислителями розгляд „серця” як центра, у якому поєднується духовна сутність та душевні прояви особистості, дозволяє представити людину як цілісну, що є альтернативою теорії „одномірної людини”.

У „філософії серця” розглядається індивідуально-неповторний світ людини, основою якого є „серце” як основний елемент філософських побудов узагалі. Представлена філософсько-понятійна інтерпретація „серця” дозволяє використовувати його як самостійне поняття в різних областях філософської рефлексії.

Представники „філософії серця” виступають проти Р. Декарта і картезіанців, які припускають, що мисленням вичерпуються об’єктивні знання про предмет. Вступаючи з ними в полеміку, вони зауважують, якщо весь світ і людина у тому числі є тільки явище, яке відбиває мислення, то й духовне життя людини є цілком відкритим для пізнання, тобто прозорим. При такому підході сутність людини не відрізняється від її виявлених властивостей, а внутрішній світ людини визначається її існуванням, поведінкою, зовнішніми проявами тощо.

Звертаючись до людини з її духовним світом та ірраціональними прагненнями як до об’єкта пізнання, філософи „серця” наполягають, що вона не піддається раціональному пізнанню, яке торкається лише зовнішньої сторони. Спираючись на І. Канта і виділяючи в предметі феномен і ноумен, явище і сутність, вони наголошують: “Оскільки ми пізнаємо світ, він є явищем, основа якого перебуває в ньому. Оскільки світ має істинне буття, є річ у собі, він залишається й назавжди залишиться неприступним для нашого пізнання” (2). Раціональні поняття роблять знання загальнодоступним і не виражають індивідуальних особливостей суб’єкта, що їх пізнає. Раціональний метод позбавляє людину будь-якої таємничості, у ній не залишається нічого “за-душевного”, того, що не піддається розкладанню на поняття і категорії і, зрештою, людина позбавляється своєї індивідуальності, перетворюючись в логічний, побудований з математичною точністю механізм.

Повторюючи міркування Б. Паскаля, український філософ П.Д. Юркевич підкреслює, що знання, якими б істинними вони не були, набувають сенсу тільки тоді, коли знаходяться в згоді з внутрішнім, духовним світом людини, з поривами його “серця”. Тому і підстава для взаємодії теоретичного і практичного знання повинна знаходитися у внутрішньому світі людини, який включає чуттєво-емоційний і морально-етичний аспекти сутності людини.

Відправною точкою роздумів про значення „серця” для визначення сутності людини для представників „філософії серця” стала його християнсько-біблійна інтерпретація. Згідно з християнською термінологією “серце” розглядається як центр усіх почуттів і прагнень, а також зосередження первинних моральних принципів, джерело духовного і душевного світу людини. Виходячи з положення про розбіжність сутності і явища, П.Д. Юркевич прагне встановити діалектичний взаємозв’язок цих складових елементів. Душевна (сутність) і духовна (явище) сторони внутрішнього світу людини не повинні протистояти одна одній, а зумовлюють її цілісність. При цьому вони не тотожні, як невірною вважає В. Соловйов, який першим аналізував філософське вчення про “серце” П.Д. Юркевича.

За традицією (Августин, каппадокійці, Б. Паскаль, слов’янофіли...) феномен “серця” завжди визначає внутрішній світ людини і, найчастіше, розкриває її душевність, тобто виявлені властивості, котрі підкреслюють індивідуально-суб’єктивне відношення до дійсності. Відмінність духовної сутності людини від душевної знаходить висвітлення в біблійному вченні про “глибину серця” і “потаєне серце людини” та одержує філософське обґрунтування у П.Д. Юркевича при розгляді “непрозорості” внутрішнього світу людини для раціонального пізнання. Це дозволяє представникам „філософії серця” говорити про таємничість і незбагненність людини, ніякі душевні прояви якої не вичерпують її сутності.

При цьому розподіл внутрішньої сутності людини на приховану і виявлену та визнання панівного положення першої є для них принципово важливим.

Спираючись на вчення про “глибину” і незбагненність “серця”, філософи наполягають на тому, що його властивості і здібності не можуть бути виведені з загальних законів, заснованих на аналізі зовнішніх проявів людини, а тому “серце”, яке включає душевні та духовні засади людини, стає простою і первісною основою її внутрішньої сутності. Розкриваючи сутність людини як сукупність чуттєво-емоційних, морально-духовних, діяльно-практичних і пізнавальних начал, вони визначають складові елементи “серця”, якими стають свобода, воля, віра, любов і розум. Таким чином, “серце” постає як центр індивідуально-неповторної сутності людини, що містить у собі приховані і виявлені її властивості і здібності. Будучи простою і первісною реальністю, “серце” визначається як метафізична основа цілісності людини.

Підкреслюючи, що прихований, глибинний рівень у людині є непізнаваним, філософи наполягають, що людина є загадкою для самої себе. Так, Б.П. Вишеславцев розкриває “серце” як центр не тільки духовного і душевного (щиросердного) життя людини (П.Д. Юркевич), але і фізичного, тобто “серце” стає центром втіленої сутності людини. Таке рішення дозволяє говорити про “серце” як основу, що поєднує внутрішню сутність людини і її реальне існування (“буттєвість”), розкриваючи її цілісність. Наголошуючи, що “серце” є прихованою глибиною, тобто недоступною таємницею, Б.П. Вишеславцев пише: “ми повинні відчувати трепет благоговіння перед таємничою глибиною серця” (3). Наявність таємниці стає характерною рисою людини ще з часів Платона та Аристотеля і традиційно зв’язується з прагненням людини вийти за межі свого існування у світ божественний і трансцендентний. Визнання таємниці, деякої глибини, що не може бути розкритою, у „філософії серця” постає сутністю людини взагалі. Б.П. Вишеславцев визначає, що ця таємнича незбагненність, сила, до якої прагне людина, лежить не поза, а в самій її сутності – в ірраціональній глибині “серця”, яку ми не вміємо, чи не хочемо, чи боїмося розкрити навіть для самих себе. Звідси порівняння “серця” з “безоднею”. “Серце” як “безодня” є кінцева ірраціональна глибина і ,як центр божественності, містить у собі всю повноту буття. “Людина є мікрокосм, центр відліку, з якого розгортається перспективна картина усього світу, – потрібно вміти читати у своїй свідомості і підсвідомості, потрібно вміти розрізняти в цьому мрячному і таємничому дзеркалі, де відбита *вся повнота буття*, але ж не з усією повнотою ясності” (4).

Приділяючи особливу увагу поняттям свободи, совісті, творчості і любові, представники „філософії серця” подають їх як основні принципи саморозвитку особистості та формування ставлення до кожного конкретного індивіда. Так, у Б.П. Вишеславцева „серце” розкривається як центр духовного, душевного і фізичного життя, що поєднує сутність і реальне існування людини; орган усіх почуттів, серед яких особливо виділяється любов і почуття самоповаги; основа совісті та відповідальності за все, що відбувається; центр “соборної” єдності з іншими людьми і всім буттям у цілому; джерело свободи, волі і творчості, які визначають діяльний характер людини; підстава всякого пізнання, що включає як свідомий, так і над-свідомий рівні; основний принцип постійного саморозвитку і перетворення людини.

Таким чином, створена українськими мислителями “філософія серця” є значним внеском у вирішення проблеми цілісності людини. “Серце” є філософським поняттям, що визначає онтологічну (метафізичну) основу *цілісності* та *субстанціональності* буття людини, єдність її внутрішнього світу, яка зумовлює її взаємозв’язок з навколишньою дійсністю. „Серце” є основою єдності духовного та душевного аспектів внутрішнього світу

людини. “Філософія серця” орієнтує на розгляд внутрішньої індивідуально-неповторної сутності людини, що у своїй глибині завжди прихована і непізнана. При цьому зовні виявлені здібності і властивості людини, які пов’язані з морально-етичними принципами її існування, відкривають внутрішній, таємничо незбагнений світ людської сутності, але не саму сутність людини. Тому у „філософії серця” зроблено акцент на розумінні його як основи духовності людини. Якщо поняття “душа”, центром якої також виступає “серце”, пов’язане зі скінченністю і виразністю індивідуально-суб’єктивної сутності людини, то “дух”, “духовність” орієнтує на нескінченність і таємничу глибину її внутрішнього світу, пов’язуючись із надіндивідуальним, трансцендентним. Зосереджені в понятті “серце” категорії пам’яті, вічних моральних цінностей: любов, совість, свобода, відповідальність, – що складають духовність, з’єднують її вічним та незмінним, дають основу особистості для існування в світі, який вічно змінюється, розкривають прагнення людини вийти за межі кінцевості, обмеженості свого існування. Розглядання внутрішнього світу людини як єдності духовного та душевного, суттєвого та втіленого, незмінного та мінливого дозволяє представити особистість як цілісність, таємнича незбагненність якої не вичерпується ніякими проявами.

У „філософії серця” було представлено своєрідне рішення проблеми цілісності особистості, яке пропонує інваріант вирішення проблеми розбіжності між індивідуалізмом та конформізмом, прагненнями людини бути собою та вимогами спільноти бути як всі.

Література:

1. Паскаль Б. Из “Мыслей” / Ларошфуко Ф. и др. Суждения и афоризмы / Ф. Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. Лабрюйер; Сост., предисл., примеч. Н.А. Жирмунской. – М.: Политиздат, 1990. – С. 176.
2. Юркевич Памфіл. Вибране. – К., 1993. – С. 48.
3. Вышеславцев Б.П. Этика преображенного эроса – М.: Республика, 1994. – С. 274
4. Вышеславцев Б.П. Бессмертие, перевоплощение и Воскресение // Человек. – 1993. – № 2. – С. 87-88.